

ondersteuning van de natie hun invloed hebben uitgeoefend op het zichzelf steeds opnieuw uitvindende Vlaanderen, is iets dat we dankzij de studie van Greet Draye aanzienlijk beter gedocumenteerd weten.

Matthijs de Ridder

Vincent van Gogh, *De brieven. De volledige, geïllustreerde en geannoteerde uitgave, onder redactie van Leo Jansen, Hans Luijten en Nienke Bakker.* Amsterdam/Den Haag/Brussel: Van Gogh Museum/Huygens Instituut/Mercatorfonds, 2009. 6 delen, ill. – 341 + 421 + 373 + 449 + 326 + 254 pp. ISBN 978-90-6153-851-6. € 395,-. Verschijnt samen met de Engelstalige webeditie Vincent van Gogh, *The Letters*, ed. Leo Jansen, Hans Luijten and Nienke Bakker. www.vangoghletters.org

Op 29 juli 1890 stierf Vincent van Gogh (1853-1890), amper 37 jaar oud, aan de gevolgen van een schotwonde die hij zichzelf twee dagen eerder had toegebracht. Hij droeg op dat moment een brief bij zich, gericht aan zijn ‘Waarde broeder’, Theo van Gogh (1857-1891). Die brief, met lichtbruine vlekken, zoals de facsimile laat zien, was een eerdere en onvoltooide versie van een brief die hij op 23 juli 1890 aan Theo had verstuurd. In die laatste, verzonden brief lijkt niets op de aankomende wanhoopsdaad te wijzen. Integendeel, Vincent neemt zich voor om zich vanaf nu enkel op het schilderen te concentreren. ‘Ik voor mij wijd me met al mijn aandacht aan mijn doeken, ik probeer het even goed te doen als bepaalde schilders die ik graag mocht en zeer heb bewonderd’ (dl. 5, p. 291). Samen met de brief komen maar liefst vier schetsen van zijn hand. Het gaat om *De tuin van Daubigny, Hutten met rietendaken en figuren* en twee schetsen van ‘enorme uitgestrekte korenvelden na de regen’ (idem).

Deze brief en het concept zijn opgenomen in de nieuwe, volledig geïllustreerde editie van de brieven van Vincent van Gogh, bezorgd door Leo Jansen, Hans Luijten en Nienke Bakker, allen medewerkers van het Van Gogh Museum in Amsterdam. De editie is het resultaat van vijftien jaar onderzoek door datzelfde museum in samenwerking met het Huygens Instituut (Den Haag) en is op dit moment met geen enkele andere brievenuitgave van Van Gogh te vergelijken. In de editie zijn immers alle brieven die Vincent van Gogh schreef en ontving (in het totaal gaat het om 902 brieven) integraal opgenomen, samen met 25 manuscripten die verband houden met de correspondentie. De gehele uit-

gave omvat maar liefst zes grote, mooi vormgegeven boekdelen, waarvan de eerste vijf de brieven bevatten en het zesde deel achtergrondinformatie, diverse bijlagen en registers. Dit alles wordt geleverd in een aantrekkelijke, degelijke cassette en is verkrijgbaar in maar liefst drie talen, in het Nederlands, Engels en Frans. Alsof dat alles nog niet genoeg is, werd samen met de boeken een gratis toegankelijke, volledig geannoteerde en geïllustreerde website gelanceerd, die ontwikkeld werd door medewerkers van het Huygens Instituut onder leiding van Peter Boot. Die bevat alle brieven in hun oorspronkelijke talen (Nederlands of Frans), telkens met een Engelse vertaling en een uiterst goede scan van het origineel. De boeken zijn met andere woorden vooral op het lezen van de brieven gericht, de webeditie spitst zich toe op het onderzoek.

In de boeken wordt elke brief volgens een vast stramien weergegeven. In een kopregel staan de datum en de plaats van de brief, alsook de naam van de geadresseerde en een letter die aangeeft in welke taal de brief oorspronkelijk is geschreven. Dan volgt een nauwkeurige transcriptie van de brief zelf, al dan niet vertaald naar het Nederlands, en worden de schetsen gereproduceerd die bij de brief zaten. Waar dat van toepassing is, wordt ook het geschilderd equivalent van die schetsen afgebeeld, in kleur en voorzien van een signatuur, net zoals dat het geval is wanneer Van Gogh verwijst naar andere kunstenaars en hun werken. Bij de brief, genoemd in de inleiding van dit stuk, zijn met andere woorden niet alleen de schetsen opgenomen maar ook kwaliteitsvolle illustraties van de schilderijen die zich in het Van Gogh Museum bevinden. Voorts zijn alle brieven voorzien van enkele of meerdere annotaties. De editeurs schrijven daarover dat de toelichtingen bewust beknopt zijn gehouden en dat in de webeditie het volledige notenapparaat te vinden is (dl. 6, p. 10). Die noten bestaan enerzijds uit vertalingen van de Franse woorden en/of citaten die Van Gogh veelvuldig gebruikte in zijn Nederlandstalige brieven en anderzijds uit toelichtingen bij personen en kunstwerken. Grotere kwesties die in meerdere brieven voorkomen worden onder het kopje ‘doorlopend’ geschetst. Op deze manier willen de editeurs de kloof tussen de hedendaagse lezers en de brieven dichten. Dat lukt evenwel niet helemaal. In brief 289, bijvoorbeeld, blijven enkele van het Frans afgeleide woorden onvertaald, zoals ‘rembourseren’, ‘reusseeren’ en ‘retireeren’, in tegenstelling tot het woord ‘entreprise’ dat in noot a wordt verklaard als ‘onderneming’. Blijkbaar, zoals in deel 6 op pagina 9 staat, hebben de editeurs ervoor geopteerd om Franse woorden die in *Van Dale Groot Woordenboek*

der Nederlandse Taal staan of opgenomen zijn in de appendix 'Franse woorden en uitdrukkingen' achteraan in het laatste deel niet te verklaren bij de brieven zelf. Deze werkwijze is nogal omslachtig, verwarrend en bevordert het lezen van de brieven niet. Bovendien wordt ze af en toe inconsequent toegepast. Waarom wordt in dezelfde brief de Franse uitdrukking 'En avant et plus vite que ça' niet vertaald, terwijl er wel toelichtingen worden gegeven bij de Engelse uitdrukking 'How not to do it en How to do it'? Bij brief 500 ontbreken mijns inziens dan weer andersoortige annotaties, namelijk die bij personen. In die brief worden heel veel kunstenaars genoemd, zoals 'Ostade', 'Renouard' en 'Regameys', die evenwel verder niet geduid worden. Ook in de webeditie, waar volgens de verantwoording in deel 6 de volledige annotaties te vinden zijn, wordt deze kwestie niet helder en eenduidig aangepakt. Bij brief 289 ontbreken daar de vertalingen zo goed als helemaal, 'entreprise' wordt zelfs helemaal niet vertaald en ook de genoemde kunstenaars worden in de webeditie niet verder toegelicht. Om echt de kloof te dichten had de documentatie bij de brieven met andere woorden nog net iets uitvoeriger mogen zijn.

In het commentaargedeele (dl. 6) worden vervolgens de brieven in een bredere context geplaatst. De laatste verzonden brief van Van Gogh is bijvoorbeeld geschreven toen hij in Auvers-sur-Oise verbleef, zo lezen we in de biografische schets die opgehangen is aan Van Goghs respectieve verblijfplaatsen (net zoals de ordening van de brieven). En meer informatie over zijn broer en andere familieleden vinden we dan weer in het hoofdstuk 'Achtergrond en geschiedenis' samen met een stuk over de kunstenaars waarmee Van Gogh correspondeerde, een essay over het gebruik van schetsen en andere kunst in zijn brieven en over de stijl en retoriek van de brieven, een materiële beschrijving van de manuscripten en een publicatiegeschiedenis. Andere onderdelen van de commentaar zijn: een lijst met correspondenten, een concordantielijst met eerdere uitgaven van de brieven en een chronologie waarin bijna dag op dag kan worden gevolgd waar Van Gogh verbleef en wat hij toen aan het doen was. De naaste familieleden krijgen vervolgens ook heel wat aandacht, omdat ze zo vaak voorkomen in de brieven. Door middel van foto's, korte biografieën en een stamboom wordt helder de genealogie van de familie Van Gogh weergegeven. Dat Auvers-sur-Oise in de buurt van Parijs ligt, kan teruggevonden worden in het onderdeel 'Kaarten en plattegronden', waarin de editoren kaarten hebben opgenomen van alle locaties die in de brieven ter sprake ko-

men. Daarop hebben ze telkens ook de verblijfplaatsen van de schilder precies gemarkeerd. Een uitgebreide bibliografie en enkele registers (van bijvoorbeeld de werken van Van Gogh, plaatsen en Bijbelcitataten die hij vooral veelvuldig gebruikte in zijn brieven geschreven tussen 31 mei 1875 en 4 april 1876 toen hij in Parijs woonde) sluiten dit deel af, waarin onnoemelijk veel informatie gecombineerd wordt met prachtige illustraties en enkele bijzonder leesbaar geschreven stukken. Kortom, een naslagwerk *pur sang*.

Daarnaast is er de webeditie, waarvan het ontwerp gebaseerd is op een kleurenpalet dat in de kunstwerken en brieven van Van Gogh sterk naar voren komt. De eerder genoemde laatste brief is uiteraard ook in dat corpus terug te vinden, meer bepaald in het Frans (de oorspronkelijke taal) en het Engels (vertaling). De website is overigens volledig in het Engels om kunsthistorici en andere onderzoekers over de hele wereld in de gelegenheid te stellen met het materiaal aan de slag te gaan. De vertalingen van de brieven naar het Nederlands, Engels en Frans zijn daarnaast van hoge kwaliteit. De inhoud van de brieven wordt, zoals enkele vergelijkingen aantoonde tussen het Nederlands en Engels van onder meer de eerste brieven, brieven 580-620 en de laatste brieven, zo getrouw mogelijk weergegeven.

Dat de website geen doorslag is van de boekdelen, valt meteen op. Zo is er van elke brief een facsimile opgenomen die kan vergroot en verkleind worden, en een uitgebreide documentaire bronbeschrijving. Op die manier leren we meer over de lengte, de breedte, papiertype en -kleur van het document. Ten tweede zijn er ook meer annotaties. In het vijfde boekdeel wordt Van Goghs laatste brief aangeboden met 10 annotaties, in de webeditie zijn er dat 13, die nog meer informatie over de brief of over Van Goghs uitspraken geven. De zin 'Ik zou je wellicht over heel wat zaken willen schrijven, maar ten eerste is me de lust daartoe helemaal vergaan en verder voel ik dat het geen zin heeft' wordt in het boekdeel niet geannoteerd, terwijl op de website het onbegrip van Theo ('There was a letter from Vincent which again I find incomprehensible. We've not fallen out, either with him or with each other.') wordt weergegeven, dat hij uitdrukte in een brief van 25 juli 1890 gericht aan zijn vrouw. Voorts zijn de brieven ook via een uitgebreide zoekmachine op allerlei manieren doorzoekbaar. Je kunt onder meer zoeken naar kunstwerken die genoemd worden, op persoonsnamen, op datum en plaats, enzovoort. Daarnaast worden de verschillende annotaties en toelichtingen bij de brieven op een overzichtelijke manier gepresenteerd. Als Van Gogh het

in een brief over een bepaald kunstwerk heeft – van hemzelf of van een andere kunstenaar – dan kan een afbeelding van dat werk en informatie erover meteen bij de brief worden opgeroepen, in een of meer aparte vensters. Ook verwijzingen naar andere brieven kunnen via een link meteen opgezocht worden. Noot 8 bij de brief in het boekdeel refereert naar ‘brief 666, noot 8’, dat is een brief die zich in het vierde boekdeel bevindt. In de webeditie kan de gebruiker meteen op die verwijzing klikken en komt zo bij deze noot terecht die dan nog eens gemarkeerd is. Vervolgens kunnen ook heel wat lijsten worden gevormd. Vanuit de *home page* kunnen de brieven meteen gesorteerd worden op periode, op correspondent en op plaats. Daarnaast kan ook enkel voor die brieven gekozen worden die schetsen bevatten. Tot slot is ook de algemene informatie over de totstandkoming van de editie en de kunstenaar en zijn brieven uitgebreider en volledig doorzoekbaar.

Dit digitale deel is vlot te gebruiken en bevat bijzonder veel informatie. Terecht wordt de website een koploper genoemd wat digitale brievenuitgaven betreft. In een ideale wereld zouden de mogelijkheden van het medium evenwel nog beter kunnen worden benut. Voor mij ontbreken in de eerste plaats diplomatische transcripties van de brieven. Die zijn volgens de verantwoording in deel 6 (p. 8) wel gemaakt om als basis te dienen voor de citeerbare tekst die in de boeken en in de webeditie te vinden is, maar worden dus om een of andere reden niet aangeboden. Als de website echt een platform wil zijn voor onderzoekers, en de brieven daarvoor zo gedetailleerd mogelijk wil weergeven, dan zijn er absoluut diepgaande transcripties nodig. Veel brieven bevatten relevante doorhalingen, toevoegingen (boven of onder een zin en in de marge) en varianten die kunnen helpen bij het analyseren van onder andere Van Goghs goedsgesteldheid of zijn werkwijze. Brief 442 bijvoorbeeld gaat over een erewestie die zich afspeelde tussen Vincent en zijn broer. Vincent stond erop dat Theo in ruil voor geld schilderijen van hem aanvaardde, terwijl dat voor Theo helemaal niet hoefde. Vincent schrijft aan het einde van zijn brief: ‘Ik eindig met de verzekering echter dat indien gij weigert te treden in mijn voorstel om U geregeld werk te leveren (gij kunt met dat werk doen of laten wat ge wilt wat betreft het al dan niet er mee te handelen, doch ik sta in elk geval er toch op dat gij het van tijd tot tijd laat zien zooals ge in ’t heele begin reeds en m.i. teregt deedt), dat dan ik eene separatie zoude doorzetten’. De facsimiles van deze brief tonen een heel geagiteerd schrijven, met veel

doorhalingen en toevoegingen, in vergelijking met andere brieven die wel netafschriften lijken (zie bijvoorbeeld de scans van de eerste brieven). Anders geformuleerd, het opnemen van diplomatische transcripties zou echt recht doen aan de brieven zoals Van Gogh ze geschreven heeft.

Wat vervolgens eveneens ontbreekt zijn links naar andere websites en/of pagina’s op het internet. Op die manier zou de website in het middelpunt van een heel netwerk kunnen komen te staan dat zoveel mogelijk informatie over Van Gogh die elders op het web te vinden is met elkaar verbindt. In de al eerder aangehaalde brief 500 wordt bijvoorbeeld een bepaald nummer van het Franse tijdschrift *L’Illustration* genoemd dat Van Gogh gelezen heeft en in de brief becommentarieert. Nu staat het archief van dat tijdschrift online (<http://94.247.234.104/illustration>) en is het dus mogelijk om datzelfde nummer te bekijken tijdens het lezen van die brief. Een link in de webeditie zou de gebruiker daar meteen naartoe kunnen brengen en zo iets meer van de context waarin de brief geschreven is kunnen laten zien.

Tot slot zou een ideale digitale editie ook interactief moeten kunnen zijn. Er zijn zoveel brieven, zoveel annotaties, zoveel achtergrondinformatie, dat verloren lopen in de editie een reëel gevaar is. Net zoals lezers post-its kleven in boeken of in de kantlijn aantekeningen maken bij bepaalde passages, zou het tijdens het brievenonderzoek mogelijk moeten zijn om notities en dergelijke bij bepaalde brieven te maken, zelf referenties aan te brengen en brieven te groeperen (zodat bijvoorbeeld stilistisch onderzoek op een bepaald corpus mogelijk wordt). Die aantekeningen zouden in een tweede fase moeten kunnen worden opgeslagen door middel van een gebruikersnaam en een wachtwoord, zodat ze bij een volgend bezoek aan de website opnieuw geopend kunnen worden. Dan pas kan deze website echt een werkplek worden waar het voor het geïntendeerde publiek – dat volgens de inleiding op de website bestaat uit Van Gogh-specialisten, kunsthistorici en literatuurwetenschappers – waarlijk fijn vertoeven is.

De twee belangrijkste ambities van dit hele project waren ten eerste om de brieven te publiceren zoals Van Gogh ze bedoeld heeft en ten tweede om de brieven van voldoende annotaties te voorzien, zodat ze nu en in de toekomst zonder problemen kunnen gelezen en begrepen worden. In beide doelstellingen zijn de editoren en alle medewerkers, ondanks enkele gemiste kansen, wat mij betreft bijzonder goed geslaagd. Een grootse editie.

Charlotte Cailliau